

методами точних і природничих наук; б) дальша розробка питань культурно-територіального членування пам'яток палеоліту, мезоліту, неоліту з метою створення палеоетнографічних карт родових груп, племен зазначених епох; в) розробка і деталізація хронології періодизації і синхронізації культур при тісному контакті з фахівцями суміжних наук — геологами, палинологами, фізиками тощо; г) вивчення проблем економіки господарства, соціальних відносин і духовної культури населення кам'яного віку.

Д. Я. ТЕЛЕГИН

Результаты исследования памятников каменного века на территории Украины

Резюме

В статье подведены итоги изучения памятников каменного века на Украине за последние 50—60 лет, показан значительный рост количества обнаруженных и исследованных объектов, их интерпретация и осмысление.

Важными достижениями в изучении каменного века Украины есть разработки вопросов культурно-территориального членения, хронологии и периодизации памятников, проблем домостроительства и планирования поселений палеолита, мезолита, неолита и др.

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

Деякі підсумки вивчення епохи енеоліту—бронзи на території України

Історія археологічного вивчення України нараховує близько двох століть. У дореволюційний період бронзова доба майже не привертала увагу археологів; скромні вироби цього періоду затьмарювалися трипільською розписною керамікою і скіфським золотом. Лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли визначилися нові завдання археологічної науки, становище докорінно змінилося. На Україні склалася школа археологів. Вони групувалися навколо Всеукраїнського археологічного комітету, відділу антропології АН УРСР і ряду музеїв, які на той час були відкриті майже в кожному великому місті УРСР.

Післявоєнні роки складають особливий і дуже важливий період у вивченні енеоліту і бронзи. Було утворено відділ на чолі з академіком П. П. Єфименком — директором Інституту археології. П. П. Єфименко належить до плеяди вчених, які є гордістю радянської науки. Спеціаліст певної галузі, він добре знав археологію взагалі й відчував, які з її напрямків заслуговують на особливу увагу й спеціальний розвиток.

Велику увагу приділяв П. П. Єфименко вивченню епохи енеоліту та бронзи на території України, справедливо відзначаючи, що без цього давня історія Східної Європи не може одержати повного й об'єктивного висвітлення. Були визначені найважливіші й першочергові завдання у дослідженні цієї проблеми. Серед них ліквідація білих плям, у зв'язку з чим була створена експедиція «Великий Київ», яка ставила своєю метою суцільні дослідження басейну Дніпра на ділянці від Десни до Росі. Відкриті численні пам'ятки різних культур енеоліту—бронзи, зокрема Софіївська, що характеризує пізній етап Трипілля¹, й східнотшинецька, з якою в наш час пов'язують і найстаріші ланки слов'янського етногенезу². Визнаючи фінно-угрів одним з найважливіших компонентів стародавнього населення Східної Європи і вважаючи, що найбільш західною країною їх території було Лівобережне Подніпров'я, П. П. Єфименко настояв на проведенні ряду експедицій в районі

Лівобережної України. В результаті були відкриті пам'ятки мар'янівсько-бондарихінського типу, фінно-угорська належність яких не викликає сумніву³. Новий напрям одержала скіфська тематика, зокрема необхідність виявлення й вивчення передскіфських старожитностей на території Правобережної Лісостепової України. Відновилися розкопки пам'яток білогрудівської культури⁴, а наприкінці 50-х років О. І. Тереножкін відкрив чорноліську культуру⁵.

П. П. Єфименко неодноразово відзначав, що історичні висновки, зроблені на основі поховальних пам'яток, однобічні, що без знання матеріалів поселень, побуту й господарства давніх племен історія буде неповною, а іноді й спотвореною. Тому він високо оцінив відкриття Михайлівки — першого поселення ямної культури, дослідження якого докорінно змінили уявлення про економіку й рівень культури скотарських племен.

Наприкінці 40-х років при відділі первісної археології склалася група спеціалістів, спочатку нечисленна, яка стала вивчати лише епоху енеоліту—бронзи. До неї входили В. М. Даниленко, О. Ф. Лагодовська, Д. Я. Телегін, О. Г. Шапошникова, В. Д. Рибалова, В. І. Канівець, А. П. Савчук. Поступово група зростає, але лише в 1972 р. був створений самостійний відділ енеоліту-бронзи під керівництвом І. І. Артеменка, до якого ввійшли: М. М. Шмаглій, І. М. Шарафутдінова, В. Г. Збенович, О. В. Цвек, В. О. Круц, Т. Г. Мовша, С. Н. Братченко, М. М. Чердніченко, В. В. Отрошенко, С. С. Березанська.

Практичне вивчення епохи енеоліту—бронзи всі ці роки велося в рамках виділення і дослідження археологічних культур. Безсумнівним і вражаючим показником успіху є той факт, що 50 років тому на території України було відомо лише п'ять культур енеоліту—бронзи, а зараз більше тридцяти. Такі культури, як середньостоговська, кемі-обинська, підкарпатська, інгульська, східнотшинецька, бондарихінська, чорноліська та ряд інших, є значним внеском до археологічної науки. Підводячи підсумки основним результатам проведеної роботи, немає потреби називати всі виділені культури і ті, що виділяються, та давати їх характеристику. Більшість дослідників зараз вважають, що поняття археологічна культура відображає об'єктивну реальність, тобто є моделлю суспільства, яке колись існувало, або якого-небудь соціального організму, і дає уявлення про конкретну історичну цілісність. Вичленування і вивчення археологічних культур повинно бути основним завданням археологічних досліджень, завданням, яке практично адекватне вивченню стародавньої історії. Автор цієї статті дотримується іншої думки з цього питання, розглядаючи археологічну культуру як поняття чисто умовне, яке не відображає об'єктивної реальності і являє собою лише своєрідний інструмент, далеко не основний і не єдиний, за допомогою якого археологи вивчають історію давніх суспільств.

У зв'язку із сказаним є доцільним підвести короткі підсумки аналізу культур енеоліту-бронзи з точки зору їх зіставлення з існуючою теоретичною моделлю. Теоретична модель будь-якої абстрактної археологічної культури припускає наявність таких ознак: 1) єдності території, економічної ситуації та господарства; 2) часу; 3) набору основних рис матеріальної та духовної культур; 4) спільної етнічної належності.

Зіставлення реально існуючих на території України і закріплених у науці археологічних культур енеоліту-бронзи і абстрактної моделі, яка має всі перераховані вище ознаки, свідчить про їх незбіжність і невідповідність. Жодна з археологічних культур енеоліту-бронзи не виділена на основі всіх або хоча б більшості намічених теоретичною моделлю вимог.

Кількість існуючих зараз археологічних культур, які проявляють тенденцію до постійного зростання, навряд хоча б деякою мірою відображає кількість існуючих в епоху енеоліту-бронзи ізольованих соціальних організмів. Це доведено не лише тим, що відомі в даний час куль-

тури не стабільні, що збільшення їх кількості залежить від ступеня вивченості й відбувається переважно за рахунок переосмислення відомих раніше матеріалів. Як приклад можна привести культуру шнурової кераміки України, розділену на п'ять або шість самостійних культур: середньодніпровську, підкарпатську, городоксько-здовбицьку, стрижовську, катакомбну, в складі якої зараз лише на території України виділяють донецьку, харківсько-воронезьку, дніпро-приазовську і інгульську культури, або зрубну, яку ділять на сабатинівську, білозерську й саме зрубну з рядом варіантів, кожний з яких може бути виділений в окрему культуру. В такому ж становищі — очевидної необхідності поділу на безліч самостійних археологічних культур — знаходиться Трипілля. Розміри археологічних культур епохи енеоліту-бронзи різноманітні — від дуже великих, які займають половину республіки (трипільська, ямна, кемі-обинська), до зовсім маленьких, локалізованих на площі однієї або двох областей (бондарихівська, висоцька, чорноліська).

Таким чином, як кількість, так і розміри археологічних культур відображають не кількість і розміри якихось реально існуючих суспільств, а ступінь вивченості археологічного матеріалу та термінологічну нечіткість таких понять, як «культура», «варіант культури», «культурна єдність», «культурна область» і т. д. Визначаючи хронологічні ознаки нині існуючих культур, необхідно нагадати три обставини: 1) наявність культур, які існують тривалий час (трипільська, кемі-обинська, середньодніпровська); культур, час «життя» яких обмежується двома-трьома століттями (культура багатоваликової кераміки, білогрудівська, бондарихінська); 2) прагнення до кореляції археологічних культур з археологічними періодами енеоліту і бронзової доби, інакше кажучи, тенденція до виділення культур раннього, середнього і пізнього періодів епохи. Між тим саме цей поділ досить довільний і безсумнівно включає значні елементи умовності; 3) відсутність чітких критеріїв, що дали б можливість відрізнити археологічні культури від хронологічних етапів, у результаті чого виникає ситуація, при якій середньодніпровська культура існує 1000 років, а синхронна з нею культура шнурової кераміки західної України розділена на три культури: городоцьку, здовбицьку й стрижовську, які датуються двома-трьома століттями. Відсутні чіткі критерії й при визначенні хронологічних меж культур. У тих випадках, коли одна культура змінюється іншою в результаті міграцій або інших катаклізмів, час зміни культур визначається порівняно легко. Так, наприклад, визначається поява зрубної культури або культур Фракійського гальштата на Україні. Однак у більшості випадків зміни в культурах відбуваються поступово. У надрах старої культури під впливом часу, оточення, контактів народжуються і одержують розвиток нові риси. Якийсь час ознаки старої культури і нової знаходяться в рівновазі. В різних районах поширення якої-небудь культури питома вага всіх компонентів може бути не однаковою. Так виникає ситуація часткового співіснування генетично споріднених між собою культур, яскравим прикладом чого є взаємовідносини ямної і катакомбної культур у Нижньому Подніпров'ї і особливо в Північно-Західному Причорномор'ї.

Як відзначалося, жодна з існуючих у наш час археологічних культур енеоліту-бронзи на Україні не виділена на підставі ознак, рекомендованих теоретичною моделлю. Більшість з них виділені за однією, двома, дуже рідко трьома ознаками, при цьому, як правило, не основними. Можна констатувати, що при спільності однієї або кількох ознак, наприклад кераміки або поховального обряду, інші — краса, метал, житла, тип господарства, етнос — можуть бути різними. У хронологічному і територіальному планах ці ознаки виявляються ширше або вужче культури і характеризують або її частину, або кілька культур.

Такі риси, як поховальний обряд, а якоюсь мірою і кераміка, являють собою явища стадіальні, інакше, як може бути зрозуміле й пояснене таке широке (міжкультурне) поширення курганів, трупоспален-

ня, полів поховальних урн, відомих на величезній території, зайнятій десятками різних культур. Безсумнівно, стадіальними явищами пояснюються поява і широке поширення синхронних, але різних культур: розписної, шнурової, або валикової, кераміки.

Важко виділити культури з особливим чітко визначеним набором металевих виробів. Легше і простіше визначити існування того або іншого металургійного центру, який постачав характерним для нього металом, як правило, не одну, а кілька археологічних культур, що знаходилися в сфері його впливу. Теоретичні вимоги до виділення археологічної культури припускають єдину екологічну ситуацію і єдину господарську направленість. Вивчення археологічних культур енеоліту-бронзи на території України переконує у відсутності такої відповідності. На Україні існують три природні зони: Полісся, Лісостеп і Степ. Безсумнівний факт розміщення ряду культур одночасово в кількох різних зонах. Так, середньодніпровська культура займає Полісся і Лісостеп; катакомбна і зрубна — Лісостеп і Степ, культура багатоваликової кераміки — Степ, Лісостеп і частково Полісся. Загальновідомою залежність між природними умовами і способом життя людей, яка знаходить численні підтвердження в етнографії. Це дає підставу вважати, що носії однієї археологічної культури, локалізованої в різних природних умовах, мали різний побут і тип господарства. Сказане підтверджується археологічними матеріалами, так, одні й ті самі археологічні культури залежно від кліматичних умов характеризуються різним типом жител, знаряддями праці, складом стада.

Питання про відповідність етносу і культури не може вирішуватися однозначно. Зокрема, відносно культур енеоліту і бронзи України це абсолютно очевидно. Не виключено, що невеликі культури типу висоцької або бондарихінської на стадії найбільшої консолідації могли належати людям, які розмовляли однією мовою. При цьому схожість таких культур, наприклад, як висоцька або лужицька, сабатинівська і Ноа, зрубна і андронівська, настільки велика, що можна передбачити для них спільний етнос. Іншими словами, є підстави для підтвердження, що в ряді випадків, особливо на пізньому етапі бронзового віку, єдина етнічна належність відповідала не одній, а відразу кільком культурам.

В основному ж для епохи енеоліту і ранньої бронзи, коли більшість культур характеризується величезними розмірами і довготривалістю, слід передбачити поліетнічність. Очевидно, сам факт виникнення нової культури в багатьох випадках пов'язаний з появою нового етносу або із змішанням двох чи кількох. Міграція на Україну (з районів Поволжя і Подоння) привела до створення зрубної культури. Міграція фракійського населення й змішання його з племенами білогрудівської (праслов'янської) культури привела до виникнення чорноліської культури. Про різноетнічність кожної з таких культур, як східнотшинецька, комарівська, свідчить наявність на території їх поширення різних гідронімів: балтійських, поховальні обряди і різні антропологічні типи, які фіксуються в таких культурах, як трипільська, катакомбна, Ноа, білозерська і ряд інших також підтверджують різноетнічність названих культур.

Загалом, вивчення археологічних культур на Україні епохи енеоліту-бронзи в плані їх відповідності реально існуючим автономним суспільством дає можливість зробити висновок, що, як правило, відповідності не було. Основні докази зводяться до наступного. Культури виділені за різними принципами і на основі різних ознак. Вони не стабільні, залежать від ступеня вивченості, в процесі якого змінюються як за територією, так і часом. Багато з них локалізовані в різних умовах, а їх носії розрізняються як за типом господарства так і за способом життя.

Слід відзначити ще одну обставину. Останнім часом стало майже нормою, характеризуючи будь-яку археологічну культуру, ставити питання про її походження. При цьому неважко помітити, що ці нама-

гання, як правило, безуспішні і дослідникам не вдається ясно і переконливо показати процес виникнення археологічних культур. Ситуація, при якій автори відзначають, що їм зрозуміла історія походження культури, є рідким винятком. Буває це в двох випадках. По-перше, коли вдається встановити або дослідник так вважає, що дана культура на цій території з'явилася в результаті міграції. Таким чином, для України зараз вирішується питання походження Трипілья, культури кулястих амфор та катакомбної. В кращому випадку вказується область, звідки сталася міграція: трипільці прийшли з Подунав'я, катакомбники — з Кавказу та ін. Природно, що подібний підхід не є відповіддю на питання, як склалася трипільська або катакомбна культура. Інакше кажучи, проблема походження цих, як і інших міграційних культур, залишається відкритою. Ясніше визначається походження тієї або іншої культури лише у тих випадках, коли йдеться про хронологічні етапи. Так, наприклад, встановити, що городоцька культура складалася на основі здовбицької, не означає вирішення питання про її походження, тому що вони є хронологічними варіантами однієї й тієї самої городоцько-здовбицької культури. В такому ж становищі і мар'янівська й бондарихінська культури, які фактично є хронологічними етапами однієї мар'янівсько-бондарихінської культури. Таким чином, встановлення факту генетичного зв'язку культур, які є хронологічними етапами, також не може бути вирішенням проблеми генезису археологічної культури. Отже, обидва випадки, при яких на перший погляд може скластися враження ясності в проблемі генетичного процесу, по суті не змінюють висновку, що на даному етапі розв'язання питань виникнення або складання археологічних культур неможливе і що це правило без винятків. Очевидно, що цей висновок також є доводом на користь того, що археологічна культура — поняття умовне, а не відображення реально існуючого колись суспільства. Які не складні і не заплутані історичні процеси таких стародавніх суспільств, як гіксоси, угорці, авари та ін., історична наука ніколи не знаходилася в такій безвиході в питанні їх походження, в якому вона знаходиться в зв'язку з проблемами складання археологічних культур.

Деякі відступи від викладу конкретних успіхів в області вивчення епохи енеоліту-бронзи здалися доречними. По-перше, тому що аналіз археологічних культур у плані їх відповідності теоретичній моделі сам собою викликає інтерес і має значення і, по-друге, тому що висновки, до яких цей аналіз приводить, дають можливість з різних позицій підходити до тих успіхів, які можуть бути відзначені як основні в діяльності Інституту археології за 50 років.

За ці роки стало очевидним, що епоха палеометалу на Україні являє собою реальний і дуже важливий для її історії відрізок часу, який охоплює більше трьох тисячоліть (IV—III—II до н. е.). Стало можливим виділити конкретні риси цієї епохи на Україні, які поєднують загальні риси зі своєрідними, характерними лише для даної території. Вже років 15 епоху палеометалу поділено на енеоліт і бронзу, кожному з яких у свою чергу ділять на періоди. На нашу думку, такий поділ, як і поділ на культури, досить умовний і має переважно робочий характер.

Серед найбільш важливих хронологічних розробок, проведених за минулий період, слід назвати такі: група київських трипільязнавців (Т. Г. Мовша, О. В. Цвек, В. Г. Збеневич) у співдружності з московськими археологами розробили детальну періодизацію трипільської культури, яка встановлює не тільки етапи її розвитку, а й згідно з якою в хронологічному порядку розставлені відомі в наш час пам'ятки⁶. Важливим внеском українських археологів Т. Г. Мовші, О. Г. Шапошникової та ін. є встановлення синхронізації Трипілья зі степовими культурами⁷. Істотний також поділ катакомбної культури на два етапи — ранній і пізній, відмінність між якими значна. Зв'язки та контак-

ти Трипілья з культурами Закавказзя висвітлено в праці А. Н. Нечитайло.

Успіхи в розвитку хронології бронзового віку значною мірою пов'язані з переорієнтацією на добре розроблену хронологічну систему Карпато-Дунайського басейну. Початком її стала стаття О. І. Тереножкіна «Основи хронології передскіфського періоду»⁸, яка одержала подальший розвиток у працях В. Д. Рибалової⁹, І. К. Свєшнікова¹⁰, Г. І. Смирнової¹¹, А. І. Мелюкової¹², М. Й. Чередниченко¹³.

У цьому плані істотними виявилися праці Е. А. Балагурі, які перекинули міст між Україною і Карпато-Дунайським басейном¹⁴. Безсумнівний інтерес становить виділення культури багатоваликової кераміки, яке уточнило періодизацію В. А. Городцова й показало, що зрубна культура не пов'язана безпосередньо з катакомбною і хронологічно відокремлена від неї досить значним відрізком часу (С. С. Березанська, С. Н. Братченко, І. О. Післарій, В. В. Отрощенко, І. Т. Черняков та ін.)¹⁵.

Для встановлення абсолютних дат пам'яток епохи бронзи велике значення має подібність кістяних дископодібних псалій, виявлених на території України, з псаліями IV шахтової гробниці Мікен¹⁶. Тим більше, що ця схожість проявляється не лише серед псалій, а виступає у вигляді цілої системи, яка дозволяє надійно синхронізувати ряд українських культур епохи бронзи з мікенськими старожитностями¹⁷. В зв'язку зі сказаним слід згадати Синташтинський могильник на Уралі¹⁸. Знайдені в ньому псалії та інші предмети дозволяють синхронізувати такі культури, як абашівська, багатоваликової кераміки, пам'ятки Петрівського або Новокумацького типу, мікенські старожитності, і виділяти єдиний культурно-хронологічний горизонт на величезній території від Греції до Уралу. Інтерес і значення цього явища виходять далеко за рамки бронзової доби України¹⁹. Такі лише деякі підсумки вивчення хронології епохи неоліту та бронзи.

Далі коротко зупинимось на найбільш важливому й цікавому матеріалі, здобутому за минулий період в області матеріальної й духовної культури племен, які жили на території України. Досягненням українських археологів слід визнати широкі розкопки і дослідження поселень різних періодів. Довгий час вважалося, що трипільські поселення й житла вивчені досить добре. Однак в 60-ті роки було відкрито пам'ятки, які значною мірою змінили багато уявлень і про будівництво, і взагалі про цю культуру.

За допомогою аерофотознімання, перевіреного потім геомагнітним фотографуванням і археологічними розкопками, відкриті і частково досліджені трипільські поселення, які одержали назву «протомісто». Вони зафіксовані в басейні Південного Бугу поблизу сіл Майданецьке, Тальянки, Доброводи. Їх розкопки були розпочаті М. М. Шмаглієм²⁰. Зараз в Інституті археології створена спеціальна група для дослідження цих пам'яток під керівництвом І. І. Артеменка.

Площа таких поселень досягає 300 га, простягається на 1,5—2 км. Житла утворюють замкнуті кола або еліпси, виділені комплекси будівель, які створюють вулицю, оборонні споруди, в'їзди, дороги і т. д. На Майданецькому поселенні зафіксовано 1570 жител. Кількість жителів на такому поселенні нараховує 20—25 тис. чоловік. Вивчення цих поселень тільки розпочате, але вже зараз можна сказати, що в світлі їх існування багато що в трипільлязнавстві і в неоліті України взагалі треба переглянути.

У вивченні трипільського домобудівництва зроблені важливі відкриття. О. В. Цвек на великій площі поселення Веселий Кут розкопала 20 площадок. Поселення не знає собі рівних за багатством знахідок. Але основне його значення в іншому. Воно відноситься до трохи ранішого часу, ніж Майданецьке та ін., так звані протоміста. Це дає можливість простежити процес їх виникнення і поставити питання, що це був саме процес, а не спонтанне, або міграційне, явище²¹. З іншого

боку, для розуміння генезису трипільської культури на Україні особливе значення мають найбільш ранні поселення: Лука Врублівецька, Сабатинівка, Лінківці та повністю розкопане В. Г. Збеновичем поселення Бернашівка. Його матеріали дали підставу автору визначити, що Трипільля на території України явище не місцеве, а виникло в результаті міграційного руху з південного заходу з області Подунав'я²².

Привертає увагу наявність у трипільських племен двоповерхових будинків. Цей факт, що свідчить про дуже високий рівень домобудівництва, визначають зараз майже всі дослідники²³.

Суттєві зміни в уявленні про племена Степової України внесли розкопки Михайлівського поселення. Воно було відкрите А. А. Шепинським і досліджувалося протягом багатьох років великим колективом співробітників Інституту під керівництвом О. Ф. Лагодовської²⁴. Ще в 1949 р. В. І. Равдовнікас відзначав, що давньоюмні поховання і пов'язані з ними стоянки належать напівосілим племенам мисливців, збирачів і рибалок, які жили матріархально-родовим ладом. Матеріали з Михайлівського поселення докорінно змінили уявлення про ямну культуру. Довгочасність проживання на одному місці, кам'яні оборонні споруди, численні житла на кам'яних фундаментах, культові будови, майстерні — все це не залишало ніяких сумнівів в осілості й високому рівні культури ямних племен.

Всього на території України за останні 50 років розкопано понад 100 поселень, близько 20 з них досліджені повністю або на великих площах. Серед них: Деревка, Олександрія²⁵, Лівенцівка²⁶, Пустинка²⁷, Іллічівка²⁸, Чикалівка²⁹, Андрусівка³⁰ та ін. Ці дослідження дають можливість досить повно висвітлити питання домобудівництва не лише взагалі, але із врахуванням часу і особливостей природних зон, зокрема степової і лісостепової, де протягом всього енеоліту і бронзового віку простежуються традиції і зберігаються особливості, продиктовані різними економічними умовами.

Вивчення поселень та жител з демографічної точки зору (виключаючи трипільський феномен) дає підставу виділити зростання населення протягом енеоліту і бронзи, що служить одним із показників успішного розвитку економіки.

Палеоекономічний аспект археології, який набув останнім часом широкого визнання і популярності, вперше в радянській науці почав розроблятися саме на Україні С. М. Бібіковим. Цей дослідник яскраво показав великі можливості археологічних джерел для висвітлення господарства давніх племен³¹. Після праць С. М. Бібікова та В. М. Массона порожні, трафаретні, які довгі роки кочували з статті в статтю, фрази про землеробство та скотарство зараз вже немислимі і поступово замінюються більш серйозними розробками. При цьому очевидно, що вивчення палеоекономіки в основному ще справа майбутнього. Прикладом сказаного може бути трипільська культура. Незважаючи на відкриття нових пам'яток, успішні дослідження палеоботаніків та дуже цікаві розробки по визначенню функціонального призначення знарядь, господарство трипільських племен ще має багато нез'ясованих питань³².

Розкопки Михайлівського поселення та величезна кількість поховань значно розширили джерелознавчу базу для вивчення економіки степових племен. В останніх узагальнюючих працях, зокрема в першому томі «Археології УРСР», степові племена енеоліту та бронзової доби представлені вже як осіле населення, яке займалося плужним землеробством, висівало пшеницю, ячмінь, овес, просо, володіло колісним транспортом і використовувало тяглову силу тварин (на території України відомо близько 100 випадків знахідок коліс)³⁴.

Величезний остеологічний матеріал, який походить з курганів та поселень середньостогівської, ямної, катакомбної та зрубної культур, дає можливість думати, що в господарстві степових племен вже з початку енеоліту використовували всі основні види домашніх тварин, у

тому числі і коня. Українськими археологами висловлена й успішно розвивається думка про те, що такі важливі досягнення в області господарства, як приручення коня, винахід воза, використання верхових коней, пов'язане зі степовими просторами Північного Причорномор'я³⁵.

Вже нагромаджено чималий матеріал про розвиток виробництва у племен енеоліту-бронзи. Ці матеріали представлені майстернями, виявленими на поселеннях, шахтами для добування кременю та мідної руди, скарбами крем'яних та бронзових виробів, похованнями ремісників. Краще інших простежуються металургійне, кремнеобробне, кремнедобувне, косторізне та ткацьке ремесла. Деякі з них виділилися та сформувалися ще в енеоліті, інші, насамперед металургійні ремесла, — в епоху бронзи³⁶.

Відзначаючи результати досліджень духовної культури, необхідно пам'ятати, що джерела з цієї теми взагалі дуже обмежені, а зміст ідеологічних уявлень в епоху енеоліту-бронзи порівняно з попередніми епохами, безсумнівно, став складнішим. Найбільш цікаві розробки з цього питання належать А. А. Формозову³⁷.

На території України в енеоліті набули поширення два явища, пов'язані з глибокими змінами в світогляді стародавнього населення. По-перше, невідома раніше форма поховань — кургани, і, по-друге, обряд — трупоспалення. Суть цих явищ ще остаточно не з'ясована. Це завдання майбутнього, але, однак, дещо вже зроблено. Так, наприклад, багато років кургани розглядалися як звичайні насипи з землі або каменю. Підтримуючи і розвиваючи думку М. П. Грязнова, що курган не просто насип, а зруйнована архітектурна споруда, на Україні останнім часом кургани розкопуються дуже старанно, з максимумом уваги до їх структури. В результаті зроблені дуже цікаві спостереження. Стало очевидним, що багато курганів якийсь час стояли «відкритими» і практично являли собою культові місця. В ряді випадків це були величезні споруди, обкладені кам'яною або дерев'яною огорожею-кромлехом, ровом або валом. Площадка, на якій потім відбувалися поховання, раніше підготовлялася, очищалася, обпалювалася, обмазувалася глиною. На ній споруджувалися вівтарі, ставилися антропоморфні стели, підводилися дороги. Іноді все це перекривалося шатром або навісом і лише через деякий час, можливо, дуже довгий, зводився насип.

Структура насипу, як стає тепер ясним, набагато складніша, ніж вважалось раніше. Іноді насипи курганів складаються з глиняних вальків, вирізаних з дерну цеглин, обмазаних землею або глиною, деякі з них зберігають залишки жертвоприношень, тризнових вогнищ і т. д. Так реконструюють у наш час ряд курганів А. А. Формозов, А. О. Щепинський, О. Г. Шапошникова, Ю. О. Шилов, В. В. Отрощенко, С. Ж. Пустовалов і багато інших.

Серед цікавих відкриттів, пов'язаних з розкопками курганів, не можна не згадати глиняні миски, знайдені в катакомбних похованнях. Вони дуже ефектні і, вірогідно, важливі для висвітлення багатьох сторін катакомбної культури. В поховальному обряді племен енеоліту-бронзи не меншу роль зіграла поява трупоспалення. В зв'язку з вивченням на Україні цієї загальноєвропейської, навіть світової, проблеми відзначимо наступне. Вдається встановити факт відповідності на Україні обряду трупоспалення з лісостеповими землеробськими племенами і невідповідність з племенами степовиків-скотарів. Далі простежена наступність обряду трупоспалення у правобережних лісостепових культур, пов'язаних по лінії найдавніших етапів слов'янського етногенезу. Слід також відзначити, що вивчення обряду трупоспалення зіграло важливу роль у боротьбі з націоналістичною теорією лужицької експансії, прихильники якої стверджували, що цей обряд на Україні з'явився лише з приходом лужицької культури і є доказом цієї експансії. Відкриття поховань з трупоспаленнями в Трипіллі, середньодні-

провський і тшинецькій культурах, що відносяться до долужицького часу, внесло ясність в це питання³⁸.

Широкі розкопки спростували думку про те, що культові будови трапляються надзвичайно рідко, тому що споруджувались лише на деяких поселеннях. Факти свідчать, що практично на кожному поселенні існувало спеціально відведене місце, будова або приміщення, де відбувалися культові церемонії. Такі місця відкриті на поселеннях трипільської, ямної, тшинецької, білогрудівської й зрубної культур. Є вже дані, які дозволяють диференціювати культові будови, пов'язані з землеробством, скотарством, культом мертвих³⁹.

Таким чином, наявні матеріали дають можливість думати про існування в енеоліті та бронзовому віці розгалуженої релігійної системи і, зокрема, великої кількості культів. Мисливська тематика, очевидно, відходить на другий план. Головне місце займають обряди календарного циклу, важливі як для землеробів, так і скотарів. Чітко простежуються культу сонця і рослин. Характерним для даної епохи стає культ житла і домашнього вогнища, культ предків⁴⁰.

Мистецтво на території України — слабо розвинута тема. Зауваження загального характеру поодинокі. Слід констатувати, що і в господарстві, і в ідеології, зокрема і в мистецтві, яке є частиною ідеології і її проявом, простежується різка відмінність між степовими і лісостеповими районами України. Порівняння ефектного монументального мистецтва Степу, представленого курганами, кромлехами, величезною кількістю антропоморфних стел, величним комплексом «Кам'яна могила» і т. д., й значно скромнішого мистецтва Лісостепу, представленого дрібною пластикою, різною кісткою, орнаментациєю, прикрасами, на перший погляд може скласти враження, що мистецтво Лісостепу було бідніше й примітивніше. Однак це, очевидно, не відповідає дійсності. Етнографи пишуть про малюнки на стовбурах дерев і на землі. Поховальні споруди типу Вербівки й Камишувахського кургану свідчать про різноманітне використання дерева — матеріалу, більш зручного для побудови великих і, можливо, не менш ефектних для сучасників споруд, ніж кам'яні кромлехи степових районів. Далі досить вірогідно, що в північній Україні існували дерев'яні стели того самого типу, що і кам'яні стели Північного Причорномор'я. Крім того, до нас не дійшли вироби зі шкіри, дерева, тканини, берести, зразки художнього плетіння та ін., саме ті напрямки первісного мистецтва, які звичайно набувають найбільшого розвитку в лісових та лісостепових районах.

Нарешті, слід пам'ятати, що багато спеціалістів вважають, що помпезність творів мистецтва, кількість і розміри поховальних пам'яток та інших архітектурних споруд не пропорційні дійсному рівню культури суспільства, а відображають особливості його соціального влаштування.

На закінчення кілька слів про етнічну належність племен, які проживали на території України. Зараз більшість лінгвістів і археологів вважають, що питання етногенезу можуть ставитися і вирішуватися навіть для таких віддалених епох, як енеоліт і тим більше епоха бронзи. Основний вклад археологів у вивчення цієї проблеми виражається у встановленні генетично пов'язаних між собою культур, які створюють єдину і безперервну ланку розвитку і дають підставу припускати етнічну безперервність, і в тому, що археологи вміють відрізнити явища міграцій від стадіальних або інших загальноісторичних змін у культурі. На основі викладеного і даних лінгвістики можна думати, що в епоху енеоліту-бронзи територія України була зайнята трьома різними великими етнічними масивами.

На лінгвістичних картах найдавніша група балто-слов'янських мов займає територію між Південною Прибалтикою, Прикарпаттям і середньою течією Дніпра⁴¹. В цю область повністю вписується Правобережна Україна. Серед основних археологічних культур, локалізованих тут і заміняючих одна одну протягом енеоліту, і бронзи, — Трипілля, гру-

па культур шнурової кераміки, тшинецько-комарівська культурна спільність, білогрудівська культура. Їх дослідники багато писали і пишуть про генетичну і етнічну наступність між ними. В особливому становищі знаходиться Трипілля. Думка про слов'янську належність трипільської культури, як відомо, висловлювалася В. В. Хвойко. Пізніше досить одногосло, але без особливих доказів, вона була відкинута. Безсумнівно, ця тема важлива і вимагає спеціальних розробок. Поки що можна стверджувати слідує: в пам'ятках тшинецької, комарівської, білогрудівської культур явно простежуються відголоски Трипілля: в домобудівництві, поховальному обряді, культових пам'ятках, у кераміці, особливо в орнаментативі. В той же час скільки-небудь помітних міграцій на територію, зайняту Трипіллям, не зафіксовано. В після-трипільський період тут розвиваються культури шнурової кераміки. Теорія про єдиний центр їх формування давно залишена.

В українській археологічній літературі є ряд праць, в яких виражена думка, що основою складання, або однією з основ українських культур шнурової кераміки, є саме Трипілля⁴². Недавно до питання етнічної належності трипільської культури звернувся Б. О. Рибаків, який показав ретроспективну наступність ідеологічних уявлень від завідомо праслов'янських культур до Трипілля⁴³. Таким чином, розуміючи складність проблеми, все ж таки завдяки археологічним даним у області так званої прабатьківщини слов'ян можна включати територію лісостепової Правобережної України не тільки в період бронзи, а й часу енеоліту, коли вона була зайнята трипільськими племенами. Другу групу складають племена, які населяли північно-східні райони України. Українськими археологами (Д. Я. Телегіним, В. І. Непріною, В. А. Іллінською, Б. А. Шрамком, С. С. Березанською, Ю. В. Буйновим) встановлено, що протягом всього енеоліту і бронзового віку тут проживали близькі і генетично споріднені племена: культури ямково-гребінцевого неоліту, мар'янівська, малобудківська і бондарихінська. Вони складають частину величезного культурного масиву, який займає крім Лівобережної України Подоння і Волго-Окське межиріччя.

У наш час всі ці культури більшість дослідників (П. Н. Трет'яков, І. І. Гурина, О. Х. Халіков, П. Д. Ліберов, Д. Я. Телегін та ін.) пов'язують зі східною групою фінно-угорської народності⁴⁴. Третя велика і, як видно, одноетнічна група заселяла степові простори південної України. В цьому випадку, як і в двох попередніх, на одних і тих самих територіях протягом енеоліту—бронзи простежуються культурні спільності, культури і групи пам'яток, генетичний зв'язок між якими дає підставу відносити їх до одного етнічного масиву, в даному випадку до індоіранського.

Не зупиняючись на глобальній індоіранській проблемі, слід відзначити вклад у неї української археології. Дуже важливим є сам факт виділення середньостогівської культури і ті висновки, до яких прийшли дослідники В. М. Даниленко і Д. Я. Телегін. Вони вказують, що такі риси цієї культури, як найдавніший шнуровий орнамент, бойові сокири, домашній кінь, можливо, пристосування для верхової їзди, і поширення цих рис носіями середньостогівської культури на просторах Старого Світу були однією з причин консолідації індоєвропейської спільності⁴⁵.

Велике значення має встановлення генетичного споріднення середньостогівської культури з ямною, а ямною зі зрубною⁴⁶. З катакомбною культурою багато лишається неясним. Однак виділення культури багато-валикової кераміки, пов'язаної, з одного боку, з катакомбною, а з іншого — зі зрубною культурами, робить цей ланцюг нерозривним⁴⁷. Більшість археологів і лінгвістів вважають зрубників індоіранцями. Межі поширення зрубної культури на Україні добре узгоджуються з даними іранської топоніміки, це підтверджує думку тих лінгвістів, які вважають, що найдавніші іранські гідроніми залишені тут не скіфами, а саме племенами зрубної культури⁴⁸. Якщо це справедливо, то мовні

контакти, які фіксуються лінгвістами, індоіранців з балто-слов'янами й фінно-уграми знаходять підтвердження в археологічних матеріалах і відображають багаторічне сусідство зрубників на заході з сосницьким варіантом тшинецької культури, а на півночі — мар'янівсько-бондарихінськими племенами.

Крім трьох головних, перерахованих вище груп населення в епоху бронзи на території України фіксуються і деякі інші. Так, помітне місце займали фракійці, які особливо активізувалися в пізній період бронзової доби. В XI—XIII ст. до н. е. вони займали лісостепову Молдавію і частину лісостепової України. Археологічно з ними можна пов'язувати локалізовані тут культури фракійського гальштата⁴⁹. Крім того, дуже ймовірно, що фракійцями залишена й чорноліська культура, яка виникла в результаті могутньої міграційної хвилі або, скоріше, кількох хвиль, які досягли Дніпра, перетнули його і утворили на лівому березі своєрідну воркслінську групу пам'ятників⁵⁰.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ

Некоторые итоги изучения эпохи энеолита— бронзы на территории Украины

Резюме

В статье изложено основное содержание доклада, прочитанного на конференции, посвященной 50-летию Института археологии АН УССР.

Перечислены наиболее важные вехи создания и развития отдела энеолита и бронзы. Названы имена и работы, оказавшие заметное влияние на изучение этих эпох. Приведены основные, наиболее важные и интересные результаты, полученные в области изучения материальной и духовной культур у племен, обитавших на территории Украины в энеолите и бронзовом веке. Рассказано об успехах, достигнутых украинскими археологами в выделении и изучении археологических культур, а также в разработке хронологических систем, как общих для всей эпохи, так и более дробных, связанных с периодизацией отдельных культур.

В заключительной части статьи анализируется вклад украинской археологии в проблему этнической принадлежности племен, населявших Восточную Европу в IV, III, II тысячелетиях до н. э.

¹ Захарук Ю. М. Софіївський тілопальний могильник. — АП УССР, 1952, т. 4, с. 112—120; Даниленко В. М., Макаревич М. Л. Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням. — Там же, 1956, т. 6, с. 92—93; Канівець В. І. Могильник епохи міді біля с. Черника на Київщині. — Там же, с. 99—110.

² Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. — Киев, 1972. — 262 с.

³ Ильинская В. А. Бондарихинская культура бронзового века. — СА, 1961, № 1, с. 26—45; Буйнов Ю. В. Бондарихинская культура: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1981. — 20 с.

⁴ Березанская С. С. Памятники предскифского времени на Уманщине и их историческое значение: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1953. — 18 с.

⁵ Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — Киев, 1961. — 246 с.

⁶ Збенович В. Г. Періодизація та хронологія раннього Трипілля. — Археологія, 1980, вип. 35, с. 3—25.

⁷ Мовша Т. Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века. — СА, 1961, № 2, с. 186—200. 1965, № 1, с. 48—63.

⁸ Рыбалова В. Д. О связях Правобережной Украины с центральной Европой в эпоху бронзы и раннего железа. — В кн.: Исследования по археологии СССР. Л., 1961, с. 80—95.

⁹ Свешиников И. К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области. — СА, 1968, № 2, с. 159—168.

¹⁰ Смирнова Г. И. Поселение Магала — памятник древнефракійской культуры в Прикарпатье. — МИА, 1969, № 150, с. 7—34; Смирнова Г. И. Псалли типа Борнаш в культуре Ноа. — КСИА АН СССР, 1970, № 123, с. 106—110.

¹¹ Мелюкова А. И. О датировке и соотношении памятников начала железного века в Лесостепной Молдавии. — СА, 1972, № 1, с. 57—72.

¹² Чередниченко Н. И. История срубных племен Подонья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1973. — 18 с.

- ¹⁴ Балагури Э. А. История населения Верховного Потисья в бронзовом веке: Автореф. дис. . . д-ра исг. наук. — Киев, 1983. — 57 с.
- ¹⁵ Березанская С. С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. — СА, 1960, № 4, с. 26—41; Братченко С. Н. Пам'ятки багатовалякової кераміки. — В кн.: Археологія УРСР. К., 1971, т. 1, с. 115—121; Черняков И. Т. Племена Северо-Западного Причерноморья в позднем бронзовом веке: Автореф. дис. . . канд. исг. наук. — Киев, 1975. — 18 с.; Писларий И. А. О двух культурно-хронологических группах погребений в срубках бассейна Северского Донца. — В кн.: Новые открытия советских археологов. Киев, 1975, ч. 1, с. 88—89.
- ¹⁶ Лесков А. М. Древнейшие роговые псалли из Трахтемирова. — СА, 1964, № 1, с. 299—303.
- ¹⁷ Кузьмина Е. Е. Срубно-абашевские взаимоотношения в Лесостепном Поволжье. — Древ. культуры Поволжья и Приуралья, 1978, т. 221, с. 43—46.
- ¹⁸ Генинг В. Ф., Ашихмина Л. И. Могилиник эпохи бронзы на р. Синташта. — АО 1974 г., М., 1975, с. 144—147; Генинг В. Ф. Хронологические комплексы XVI в. до н. э.: (По материалам Синташ. могилиника). — В кн.: Новые открытия советских археологов, ч. 1, с. 94, 95; Генинг В. Ф., Виноградов Н. Б. Новый могилиник середины II тыс. до н. э. на р. Синташта. — АО 1975 г., М., 1976, с. 168, 169.
- ¹⁹ Березанская С. С. Предсрубный культурно-хронологический горизонт на Украине. — Древ. культуры Поволжья и Приуралья, 1978, т. 221, с. 82—84.
- ²⁰ Шмаглий Н. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга. — В кн.: Первобытная археология, поиски и находки. Киев, 1980, с. 198—204.
- ²¹ Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днестровского междуречья: (К вопросу о вост. ареале культуры Кукутени-Триполье). — В кн.: Первобытная археология. Киев, 1980, с. 163—185.
- ²² Збенович В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре. — Киев, 1980. — 186 с.
- ²³ Зинковский К. В. О методах изучения домостроительства племен трипольской культуры. — МАСП, 1976, вып. 8, с. 44—52; Массон В. М., Маркевич В. И. Палеодемография Триполья и вопросы динамики развития трипольского общества. — В кн.: 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Киев, 1975, с. 31—32.
- ²⁴ Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. — К., 1962. — 251 с.
- ²⁵ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973. — 167 с.
- ²⁶ Братченко С. Н. Багатошарове поселення Лівенцівка I на Дону. — Археологія, 1969, т. 22, с. 210—231.
- ²⁷ Березанская С. С. Пустынка — поселение эпохи бронзы на Днепре. — Киев, 1974. — 150 с.
- ²⁸ Шаповалов Т. А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце. — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 150—172.
- ²⁹ Шарфудінова І. М. Поселення епохи пізньої бронзи поблизу Кременчука. — Археологія, 1964, т. 17, с. 153—170.
- ³⁰ Покровська О. Ф., Петровська С. О. Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка. — Там же, 1961, т. 13, с. 129—144.
- ³¹ Бибииков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья. — СА, 1965, № 1, с. 48—62; Бибииков С. Н. Опыт палеоэкономического моделирования в археологии. — В кн.: Тез. докл. Всесоюз. сес., посвящ. итогам археол. и этногр. иссл., 1966 г. Кишинев, 1967, с. 12—15; Бибииков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита. — СА, 1969, № 4, с. 5—22.
- ³² Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976. — 126 с.
- ³³ Коробкова Г. Ф. Палеоэкономические разработки в археологии и экспериментально-трассологические исследования. — В кн.: Первобытная археология. — Киев, 1980, с. 212—225.
- ³⁴ Археологія УРСР. К., 1971, т. 1, с. 263—281.
- ³⁵ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — Киев, 1974. — 176 с.
- ³⁶ Березанская С. С. Первые мастера металлургии на территории Украины. — В кн.: Первобытная археология. Киев, 1980, с. 243—256.
- ³⁷ Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. — М., 1966. — 282 с.; Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству. — М., 1969. — 169 с.; Формозов А. А. Об изображении на костяном топорике из Дударкова. — СА, 1974, № 4, с. 249—252.
- ³⁸ Тереножкин А. И. Лужицкая культура и культуры Среднего Поднепровья. — КСИИМК, 1957, вып. 67, с. 3—16.
- ³⁹ Мовша Т. Г. Трипольское жилище на поселении Солончены II. — ЗОАО, 1961, т. 1, с. 231—248; Мовша Т. Г. Святые места трипольской культуры. — СА, 1971, № 1, с. 201—205; Мовша Т. Г. Новые данные по идеологии трипольско-кукутенских племен. — В кн.: Первобытная археология. Киев, 1980, с. 185—198.
- ⁴⁰ Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. — Киев, 1982, с. 146—180.
- ⁴¹ Георгиев В. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. — М., 1958, с. 275.
- ⁴² Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. — МИА, 1967, № 148, с. 138; Березанская С. С. О местной основе в слож-

нии среднеднепровской культуры. — В кн.: Новые открытия советских археологов. Киев, 1975, ч. 1, с. 81—83.

⁴³ Рыбаков Б. А. Язычество и христианство в Древней Руси. — В кн.: Тез. докл. на заседаниях, посвящ. итогам полевых исслед., 1965 г. М., 1966, с. 3—5.

⁴⁴ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л., 1966. — 308 с.; Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — Киев, 1976. — 152 с.; Халиков А. Х. Древняя история Среднего Поволжья. — М., 1968, с. 377—381; Гурина М. Н. Неолит лесной и лесостепной зон европейской части СССР. — МИА, 1970, № 166, с. 154—155.

⁴⁵ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973. — 169 с.

⁴⁶ Там же, с. 154—158.

⁴⁷ Ковальова І. Ф., Волковой С. С. Маївський локальний варіант зрубної культури на Орелі. — Археологія, 1977, вип. 20, с. 3—22.

⁴⁸ Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962, с. 230—231; Стрижак О. С. Гидронимия Среднеднепровского Левобережья: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Киев, 1965. — 20 с.

⁴⁹ Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979, с. 14—37.

⁵⁰ Березанская С. С. Об этнической принадлежности племен чернолесской культуры. — В кн.: Тез. докл. сов. делегации на V Междунар. конгр. слав. археологии (Киев, сент., 1985). М., 1985, с. 14—15.

С. М. БІБІКОВ

Дослідження відділу археології Криму

Відділ археології Криму увійшов до складу Інституту археології АН УРСР в 1956 р. Раніше він знаходився у штаті Кримського філіалу АН СРСР, а пізніше — філіалу АН УРСР.

Відділ археології Криму вивчає пам'ятки античного часу, середньовіччя та пам'ятки новобудов.

У дослідженні античних пам'яток основне місце належить Херсонесу Таврійському. Роботи в Херсонесі завжди проводилися у тісному співробітництві з Державним Херсонеським історико-археологічним заповідником.

Дослідження античних та середньовічних шарів Херсонеса протягом багатьох років (керівник О. І. Домбровський) доповнило наші відомості про цей видатний центр, його політичну та економічну роль у Північному Причорномор'ї. Зібрано багато нових матеріалів з історії та історії культури цього поліса. Прояснилася структура міста в різних його частинах, архітектурна організація вулиць та кварталів, система водопостачання. Отримані нові дані про економіку Херсонеса, виноградарство та виноробство, рибний промисел та добування солі, його торгівлю; про різноманітні ремесла — гончарне, будівельне, ювелірне. Виявлено багато різних побутових та художніх предметів. Нумізматичні дослідження, крім економічних свідчень, дали багато нового щодо деяких рис в організації поліса, його соціальної структури. Внесені суттєві доповнення в соціально-економічний поділ Херсонеса та його периферії.

Для характеристики ідеологічної діяльності херсонеситів і етнічного складу городян велике значення мають дослідження некрополів у археологічному, антропологічному та інших відношеннях (В. М. Зубар та ін.). Сказано багато нового відносно етнічного складу населення поліса, особливо за епіграфічними даними, детальніше простежені релігійні уявлення грецького, римського та іноплемінного населення Херсонеса. В новому світлі представлено багато політичних фактів та подій, реконструйованих Е. І. Солоніком при вивченні епіграфічних джерел. До речі, кілька років тому в Херсонесі було знайдено плиту з багаторядковим (понад 40 рядків) грецьким написом. Над нею працює керівник Херсонеської експедиції ІА АН СРСР С. О. Біляєв. Інтерес до цього напису надзвичайно великий і повідомлення про його зміст вже зараз гостро необхідне.

Про високий рівень смаків у цій віддаленій периферії античного світу свідчать виявлені в Херсонесі руїни театру. Ця споруда побудо-